

Köprülüzâde Numan Paşa'nın *el-'Adl fi beyâni hâli'l-Haqr* adlı eserinin ilk sayfası (Köprülü Ktp., III. Kısım, nr. 148)

(Kahire 1989); Ali el-Kârî, *Maḳâle fi beyâni hâli'l-Haqr* (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp., I. Kısım, nr. 5389); Nûh b. Mustafa er-Rûmî, *el-Ḳavlü'd-dâl 'alâ hayâtî'l-Haqr ve vücûdî'l-abdâl* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1446; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 571, 1147); Köprülüzâde Nûman Paşa, *el-'Adl fi beyâni hâli'l-Haqr* (Köprülü Ktp., III. Kısım, nr. 148); Ahmed b. Muhammed el-Guneymî, *el-Ḳavlü'l-maḳbûl fi enne'l-Haqr 'aleyhi's-selâm leyse bi'n-nebî* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1446); Ebû Saîd el-Hâdimî, *Keşfü'l-hadır 'an hâli'l-Haqr (İzâhu'l-meknûn*, II, 359; *Risâle fi ḥaḳḳî'l-Hızır* [taşbaskı], baskı yeri yok, ts.); Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, *el-Hadır beyne'l-vâḳî ve't-tehvîl* (Dimaşk 1984); A. Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü* (Ankara 1985).

İsimleri kaynaklarda yer alan bu konuya dair belli başlı eserler de şunlardır: Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *'Ucâletü'l-muntaẓır fi şerhi hâli'l-Haqr* (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1125; Kâtib Çelebi, eserde Hızır'ın yaşamadığı tezinin savunulduğunu belirtmektedir); Şemseddin Muhammed b. Ah-

med el-Bisâtî, *Kışsatü'l-Hadır* (a.g.e., II, 1327); İbnü'l-Ehdel, *el-Ḳavlü'l-muntaẓır 'ale'd-de'âvî el-fârîga bi-hayâtî Ebî'l-'Abbâs (İzâhu'l-meknûn*, II, 255); İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, *Risâle fi'l-Hadır 'aleyhi's-selâm ve hayâtih* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 862); İbnü'l-Haydırî, *er-Ravzü'n-naḍır fi hâli'l-Hadır* ve bu esere yapılan itirazlara cevap olmak üzere yazılan *el-İftirâz li-def'i'l-i'tirâz* (a.g.e., I, 921); Süyûtî, *el-Vechü'n-naḍır fi tercihi nübüvveti'l-Hadır* (a.g.e., II, 2001); Mer'î b. Yûsuf, *er-Ravzü'n-naḍır fi'l-ke-lâm 'ale'l-Hadır (İzâhu'l-meknûn*, I, 591); Abdülhad Nûri, *Risâletü'l-evliyâ ve hayâtü'l-Hadır ve İlyâs* (a.g.e., I, 560); Ebû'l-Avn es-Seffârîni, *el-Cevâbü'l-muḥarrer fi'l-keşf 'an hâli'l-Hadır ve'l-İskender* (a.g.e., I, 372); Muhammed Ârif b. Ahmed b. Saîd el-Müneyyir ed-Dimaşki, *Şeze'l-ḥatır fi Seyyidînâ İlyâs ve'l-Hadır* (a.g.e., II, 42).

BİBLİYOGRAFYA :

Müşned, V, 117-122; Buhârî, "İlim", 16, 19, 41, 44, "Tevhîd", 31, "Enbiyâ", 27, 29, "Tefsîr", 18/2-4; Müslim, "Fezâ'il", 170-174, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 219; İbn Mâce, "Fiten", 23; Tirmizî, "Tefsîr", 19/1; Ebû Hâtîm es-Sicistânî, *el-Mu'ammerûn ve'l-veşâyâ* (nşr. Abdül Mün'im Âmir), Kahire 1961, s. 3; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 42; Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, Beyrut 1984, XV, 276-291; XVI, 2-7; a.mlf., *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 220-226; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, III, 77-78; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muḡnî*, XI, 14; Sa'lebi, *'Arâ'isü'l-mecâlis*, Beyrut 1985, s. 217-231; Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve* (nşr. Abdülmu'tî Kal'acî), Beyrut 1405/1985, V, 423-424; Hatib el-Bağdâdî, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs* (nşr. Nüreddin İtr), Beyrut 1395/1975, s. 97-108; İbn Beşkûvâl, *Gavâmizü'l-esmâ'i'l-mübheme* (nşr. İzzeddin Ali es-Seyyid - M. Kemâleddin İzzeddin), Beyrut 1407/1987, II, 575-576; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât* (nşr. Abdurrahman M. Osman), [baskı yeri yok] 1403/1983 (Dârü'l-Fikr), I, 195-201; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-ḡayb*, XI, 142-162; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Raḥmetün mine'r-raḥmân fi tefsiri ve işârâtü'l-Kur'ân* (nşr. Mahmûd Mahmûd el-Gurâb), Dimaşk 1410/1989, III, 19-30; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XV, 135-147; XVIII, 72; a.mlf., *Tehzîb*, I, 176-177; İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-'Akide'ti'l-Taḥâvîyye* (nşr. Abdullah et-Türkî - Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1408/1987, II, 416; İbn Teymiyye, *Risâle fi ilmi'l-bâtın ve'z-zâhir* (*Mecmû'atü'r-resâ'ilü'l-Müniriyye* içinde), Kahire 1343, I, 250; a.mlf., *Mecmû'u fetâvâ*, IV, 337-340; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XIII, 240-244; İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-şahîh ve'd-da'if* (nşr. Abdülfetâh Ebû Guddê), Halep 1403/1983, s. 67-76; İbn Kesir, *el-Bidâye*, I, 141, 295-299; Firûzâbâdî, *Sifrü's-sa'âde*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-Asriyye), s. 259; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Sa'd), XIII, 181-186; XVIII, 6-24; a.mlf., *el-İşâbe*, I, 429-452; a.mlf., *ez-Zehrü'n-naḍır fi nebe'i'l-Hadır* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Kur'ân), s. 82-83; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, XIII, 34-38; XV, 288-298; *Tecrid Tercemesi*, IX, 144-146; Süyûtî, *el-Le'a-*

li'l-maşnû'a fi'l-eḥâdişü'l-mevzû'a, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-kubrâ), I, 164-169; Diyarbekrî, *Târîhu'l-ḡamîs*, I, 106-107; Şarânî, *el-Mizânü'l-Hadırîyye* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire 1409/1989, tür.yer.; İbrâhîm b. Müferric es-Sûrî, *Târîhu'l-İskender*, British Museum, Add., nr. 7366; Umâre b. Zeyd, *Târîhu'l-İskender*, British Museum, Or., nr. 5928; *Keşfü'z-zunûn*, I, 862, 921; II, 1125, 1327, 2001; Ali el-Kârî, *Mevzû'ât*, İstanbul 1890, s. 112; İbn Himmât ed-Dimaşki, *et-Tenkîl ve'l-ifâde fi tahrici eḥâdişü Hâtîmeti Sifri's-sa'âde* (nşr. Ahmed Bezre), Dimaşk 1407/1987, s. 26-27; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1969, V, 262-289; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, III, 297-306; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 310-342; XVI, 2-24; *Gilgamiş Destanı* (nşr. B. Landsberger, trc. Muzaffer Ramazanoğlu), İstanbul 1942; Elmalılı, *Haḳ Dîni*, IV, 3256-3264; *İzâhu'l-meknûn*, I, 56, 372, 560, 591; II, 42, 255, 359; Saîd Nursî, *Mektûbât*, İstanbul 1991, s. 5-6; H. Corbin, *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabî*, Princeton 1969, s. 56; Abdülvehhâb en-Neccâr, *Kışaşü'l-enbiyâ*, Kahire, ts. (Dârü't-Türâs), s. 352-354; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, New York 1973, I, 324; Ahmed eş-Şerebâsî, *Yes'elüneke fi'd-dîn ve'l-hayât*, Beyrut 1980, I, 510-512; Muhammedî er-Rişehrî, *Mizânü'l-ḥikme*, Kum 1982, IX, 468-474; Abdülkerîm el-Hatib, *el-Ḳasasü'l-Kur'ânî mine'l-'âlemi'l-manẓûr ve ḡayri'l-manẓûr*, Beyrut 1404/1984, s. 115-147; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *el-Hadır beyne'l-vâḳî ve't-tehvîl*, Dimaşk 1984, tür.yer.; Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara 1985, s. 38-42, 59, 61; Zeyneb Mahmûd el-Hudayrî, *Dirâse felsefiyye li-ba'zî'l-fırâḳi's-Şi'îyye*, Kahire 1986, s. 87-88; Ahmed Cemâl el-Ömerî, *Dirâsât fi't-tefsiri'l-mevzû'i li'l-ḳaşa-şü'l-Kur'ânî*, Kahire 1406/1986, s. 282-291; Muhammed el-Fikî, *Kışaşü'l-enbiyâ*: *aḥdâşühâ ve'iberuhâ*, Kahire 1410/1989, s. 333-335; Ukkâşe Abdülmennân et-Tayyibî, *el-Cin: telebûsühâ bi'l-insân ve'elâcühâ bi'l-Ḳur'ân*, Kahire 1992, s. 36-37; Abdullah Aydemir, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Ankara 1992, s. 228-230; Ahmed b. Abdurrezzâk ed-Dervîş, *Fetâvâ'lecneti'd-dâime li'l-buḥûşü'l-ilmîyye ve'l-iftâ*, Riyad 1412, III, 208-211; Yûsuf Abdurrahman el-Berkavî, "Men hüve'l-Hadır şâhibu Mûsâ 'aleyhi's-selâm", *Mecelletü'l-Buḥûşü'l-İslâmiyye*, sy. 23, Riyad 1409, s. 281-308; A. J. Wensinck, "Hızır", *IA*, V/1, s. 458-461; I. Friedlaender, "Khidr", *ERE*, VII, 693-695; J. Rudhardt, "Water", a.e., XII, 356; D. Marcus, "Enki", *ER*, V, 107; Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, IX, 35.

İLYAS ÇELEBİ

□ TASAVVUF VE HALK İNANCI. Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan Hızır kıssası başlangıcından beri en çok tasavvuf çevrelerini ilgilendirmiştir. Bunun sebebi, kıssanın âdetâ tasavvufun iki ana ilkesi olan irşad ve ilm-i ledünnü temsil etmiş olmasıdır. Zira kıssada Allah'ın, kendisine Hz. Mûsâ'nın bilemediği bir ilim (ilm-i ledün) verdiği kul (Hızır) Hz. Mûsâ'ya kılavuzluk (irşad) etmektedir. Kissa bundan dolayı daha IX. yüzyıldan itibaren tasavvuf çev-

relerinde özel bir ilgiye mazhar olmuş ve buna tasavvufun ruhuna uygun bir yorum getirilmiştir. Bu yorumda Hızır müridi, Hz. Mûsâ müridi temsil etmektedir. Hızır'ın abdalların reisi olarak en yüksek mürid mevkine oturtulması tasavvufun gelişiminde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş, birçok sûfî Hızır tarafından irşad edildiğini ve onunla görüşüp sohbet ettiğini söylemiştir.

Mutasavvıflar genellikle Hızır'ın velî olduğunu kabul etmişler, onu melek veya peygamber olarak tanıtan rivayetleri mutabek saymamışlardır. Hızır'ın hayatta bulunduğunu söyleyen mutasavvıflar pek çok sûfî ve velînin, hatta sıradan kişilerin onu gördüklerine, kendisinden öğüt ve dua aldıklarına, bazı durumlarda Hızır'ın onlara yol gösterdiğine, yardımcı olduğuna, ism-i a'zamı öğrettiğine dair birçok menkıbe rivayet ederler. Bunların en meşhuru İbrâhim b. Edhem'in sahrada Hızır'ı gördüğünü, onun uyarısıyla zühd yoluna girdiğini ve kendisinden ism-i a'zamı öğrendiğini anlatan menkıbedir (Sülemî, s. 31, 34). Aynı şekilde İbrâhim el-Havvâs da Hızır'ı Sînâ çölünde görmüş ve kendisinden bilgi almıştır (Ebû Nuaym, IX, 187; İbn Hacer, I, 446). Yine Bâyezîd-i Bistâmî'nin Hızır'la birlikte yürüdüğü, Bîşr el-Hâfî, Feth el-Mevsilî ve Ma'rûf-i Kerhî'nin Hızır'ı gördükleri, Hakîm et-Tirmizî'ye Hızır'ın yol gösterdiği anlatılır. Hızır'ı görme ve ondan öğüt alma olayına sonraki mutasavvıflarda daha sık rastlanır. Serrâc, ledün ilminin kaynağı olarak gördüğü Hızır'ın Hz. Ali ile görüşüğünü kaydeder (*el-Lüma'*, s. 179). Kuşeyrî çeşitli vesilelerle Hızır konusuna temas ederek onun bir velî olduğunu belirtir (*er-Risâle*, s. 475). Hücvîrî ise ondan Hızır peygamber diye söz eder (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 257). Gazzâlî de Hızır'la ilgili menkıbeler nakletmiştir (*İhyâ'*, IV, 245, 257, 345).

Muhtemelen ilk defa İbnü'l-Arabî, Hızır'la bir kere görüşüğünü ve ondan hırka giydiğini ifade ederek Hızır'la tasavvuf kültüründe önemli bir yere sahip bulunan hırka konusunu irtibatlandırmış oldu. Bâdisî ve İbnü'z-Zeyyât et-Tâdelî gibi Kuzey Afrikalı tasavvufî tabakat yazarları velîleri anlatmaya Hızır'la başlamışlardır. Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'nin doğacağını Hızır'ın önceden haber verdiği (*Reşehât Tercümesi*, s. 29), aynı sûfinin zikir-i hafîyi Hızır'dan öğrendiği ve Hâcegân silsilesinin "hâce" unvanıyla anılan Hızır'la başladığı kabul edilir. Hızır inancı Yesevîlik'te dolayısıyla Türkistan tasavvufunda da önemlidir. İnancıya göre Ahmed

Yesevî'nin babası Şeyh İbrâhim 10.000 müridiyle birlikte Hızır'a arkadaş olmuştu. Yine Şeyh İbrâhim'in, halifesi olan Şeyh Mûsâ'nın kızıyla evlenmesine de Hızır delâlet etmişti. Bizzat Ahmed Yesevî Hızır'la görüşür ve irşadlarından faydalanırdı. Hatta tarikatında önemli bir yer tutan "zikir-i erre"yi ona Hızır telkin etmişti. Yesevîlik'teki tarikat asâsı da Hızır'dan kalmadır. Süleyman Ata hikemî şiirler söyleme yeteneğini Hızır'ın duası sayesinde kazanmış (Köprülü, s. 32, 37, 74, 89), Aziz Mahmud Hüdâyî Celvetiyye'deki Hızır kıyamı (nisf-i kıyâm) zikrini Hızır'dan almıştı.

Bektaşîlik'te on iki posttan biri olan mihmandarlık postunun sahibinin Hızır olduğuna inanılır (Ahmed Rifat, s. 281; Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır*, s. 168). Hızır bazan Hz. Ali'nin adı olarak da kullanılır. "Mihman Ali'dir" sözünde bu noktaya işaret vardır. Ahzâb kitaplarında kaydedilen bazı önemli hizb ve virdlerin de Hızır tarafından öğretildiği kabul edilir. Bu örneklerde olduğu gibi mutasavvıflar tasavvuf ve tarikatlarda büyük önem verilen hırka, zikir ve tarikat esasları gibi hususları kendilerine Hızır'ın telkin ettiğine inanmışlardır. Tasavvufa Hızır aracılığıyla giren zümreye Hıziriyye denir. Kuzey Afrikalı sûfî Abdülazîz ed-Debbâğ'a da (ö. 1132/1720) Hıziriyye adıyla bir tarikat nisbet edilmiştir (Nebhânî, II, 73; Harîrîzâde, I, vr. 332^b).

Hızır inancı zamanla mehdî inancıyla da irtibatlandırılmış, İbnü'l-Arabî, kıyamet yaklaşip mehdî zuhur edince Hızır'ın ona şahitlik edeceğini ileri sürmüştür (Bursevî, III, 498). Yine İbnü'l-Arabî ve onun takipçileri bazan Hızır'la İlyâs'ı sembolik bir şekilde yorumlayıp, "Hızır bast, İlyâs kabz haline işaret eder" demişlerdir. Hızır'a bastın izâfe edilmesi onun bünyesindeki kuvvetlerin madde âlemine yayılmış olmasından, İlyâs'a kabzin nisbet edilmesi de onun kuvvetlerinin mânevî âleme yükselip orada büzülmüş olmasındandır (Kâşânî, s. 160). Öte yandan Kehf sûresindeki (18/60) "iki denizin birleştiği yer" ifadesinde söz konusu olan iki denizle zâhir ve bâtın ilimlerinin kastedildiğini, Hz. Mûsâ'nın zâhir ilmini (şeriat), Hızır'ın ise bâtın ilmini (ilm-i ledün) temsil ettiğini ileri sürenler olmuştur (Demîrî, I, 245).

İbnü'l-Arabî'nin Abdürrezzâk el-Kâşânî, Dâvûd-i Kayserî, Sadreddin Konevî gibi bazı takipçileri, Hızır'ı kıyamete kadar yaşayacak bir şahıs olarak kabul eden inancın kesin olmadığını, Hızır'ı gördüğü

nü söyleyen kişinin gerçekte karşısında canlanan kendine ait bir vasfı gördüğünü düşünmüşlerdir. Buna göre aslında o kişinin gördüğü şey kendi ruhunun bir tezahürü veya Rûhulkudûs'tur (Kâşânî, s. 160; İsmail Hakkı Bursevî, III, 499; Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, s. 198). Ölümsüzlük hüviyeti verilen Hızır gerçek ve bağımsız bir varlık olmayıp onu gören kişinin halidir. Bu sebeple onu görme ve onunla temas etme mânevî âlemde cereyan eder. Hızır'ın ruhanî ve semavî bir varlık (melek) olduğuna inananların görüşü de bu yorumu desteklemektedir. Hızır'la ilgili hikâyelerin uydurma olduğunu söyleyen İbn Teymiyye, Şîlik'teki mehdî anlayışı ile Hızır arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir (*Mecmû'u fetâvâ*, XXVII, 103).

Mutasavvıflar ve tarikat ehli, bir müridin şeyhi huzurunda uyması gereken temel kuralların Mûsâ-Hızır kıssasında mevcut olduğuna inanmıştır. Bunların en önemlisi şeyhin huzurunda susmak, kalben bile olsa itirazdan sakınmak, onun ledün ilmini bildiğini kabul etmek, şeriatı aykırı gibi görünen bazı sözleri ve davranışları karşısında bile şeyhi hakkında şüpheye düşmemek ve ona kayıtsız şartsız teslim olmaktır (İsmail Hakkı Bursevî, III, 502; Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır*, s. 82-98).

Hızır'ın Hz. Mûsâ ile olan arkadaşlığı tasavvufta birçok meselenin merkezini oluşturmuş, bu kıssanın çevresi menkıbe, mesel ve fikirlerle örülmüştür. Bütün bunlar, zamanla tasavvuf zümrelerini de aşarak geniş ölçüde müslüman halk tarafından benimsenmiştir. Bu tür menkıbe ve inançlara göre Allah'a kulluk etmek, nefsin isteklerine boyun eğmemek ve ilâhî rahmete mazhar olmak onun başlıca özellikleridir. Birkaç defa evlenmiş, birçok çocuğu olmuştur. Fakat daha sonra evlenmemeyi tercih ettiğinden şu anda bekârdır. Hızır genellikle ak sakallı, nûrânî yüzlü, uzun boylu, merhametli, cana yakın ve tatlı dilli bir kimse şeklinde tarif edilmiştir. Bazan da yoksul, üstü başı dağınık, elbisesi kirli; kendisi hasta, zayıf, âciz, hatta zaman zaman nefret edilecek kadar çirkin biri gibi görünür ve insanları dener; böyle perişan bir kişiliğe bürünerek sadaka ve yardım isteyebilir. "Her geceyi Kadir, her gördüğünü Hızır bil" sözü bu inancın eseridir. Bu durumda ona yardım edenlere dua edince bunların malları ve servetleri bereketlenir, sağlıklı bir hayat yaşarlar; onu aşığılayıp bedduasını alanlar ise perişan olurlar. Hızır ism-i a'zamı ve çeşitli duaları bilmekte

olup bu duaları ondan öğrenebilenler her istediklerine nâil olurlar. Hızır âb-ı hayâtı bulmuş, bu sudan içmiş ve ölümsüzlüğün sırrına ermiştir. Darda kalan insanların imdadına yetişerek onları sıkıntıdan kurtarır. "Hızır gibi imdada yetişmek", "Kul sıkışmayınca Hızır yetişmez" gibi deyimler bu inançla ilgilidir. Hızır'ın hastalara şifa verdiğine de inanılır. Ayrıca kimya ilmine vâkıftır ve defineler hakkında bilgisi vardır.

Kaynaklarda Hızır'ın denizde, İlyâs'ın karada bunalan kişilerin imdadına yetiştiği ileri sürülürse de vuku bulduğu söylenen olaylarda karada darda kalanların imdadına da hep Hızır'ın yetiştiği görülür, İlyâs'tan pek söz edilmez. Hızır'a "Hidrellez" denilen mayıs ayının altıncı gününde rastlanacağına inanılır. Hızır ile İlyâs her sene bir defa bu günde buluşurlar. Bu gün halk Hızır'ı görmek için genellikle bir yerde toplanır, baharın yeşilliğinde ona rastlayacağına inanır. Onun için bu güne Hidrellez, Hızır'ın görüldüğüne inanılan bu yerlere de "hıdırlık" adı verilir (bk. HİDRELLEZ). Bütün İslâm âleminde olduğu gibi Anadolu'da da hıdırlık ve Hızır adını alan pek çok cami, tekke, ziyaret yeri, türbe, mezarlık, dağ, mesire yeri, akarsu ve köy vardır. Hızır'ın uğradığına inanılan bazı şehir, kale ve cami kapılarına "Hızır kapısı" denilir (Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır*, s. 125; İA, V/1, s. 463-469; Dihhudâ, XII, 607). "Makam" adı verilen bu kutsal yerlerin Hızır veya Hızır-İlyâs'la ilgili, başta Kur'an-ı Kerim'deki kıssanın cereyan ettiğine inanılan yerler olmak üzere kültü meydana getiren çeşitli inanç unsurlarıyla alâkalı bulunduğu görülür. Meselâ Hızır'ın içtiği âb-ı hayâtı temsil eden su kaynakları yahut göller, muhtelif kişilere görüldüğü, onlarla konuştuğu mekânlar veya İlyâs'la bulunduğu mevkiler bu makamları teşkil eder. Buralar saygı ile ve çeşitli usullerle, kurbanlar kesilerek, dualar okunarak ziyaret edilen, dileklerde bulunulan yerlerdir. Bu hususta yapılan incelemeler, bu yerlerin birçoğunun İslâm fetihlerinden önce, müslüman halk inançlarında da Circis (Cercis, Curcis) peygamber diye geçen Saint George'un (Aziz Georgios, Hagios Georgios, Aya Yorgi) makamları olarak takdis edildiğini göstermektedir (Ocak, *TTK Belleten*, LV/214 [1991], s. 661-674).

Hızır'ın müslüman halk inançlarındaki fonksiyonlarının ve bu portresinin, Hristiyanlığın ve özellikle Doğu Hristiyanlığı'nın vazgeçilmez büyüklerinden Aziz Georgios ile olan benzerliği, eskiden beri

hem müslümanların (meselâ bk. Makrîzî, I, 152) hem de müslüman ülkelere seyahat eden Batılılar'ın dikkatini çekmiştir. Bilhassa Batılı seyyahlar ve gözlemcilerin Hızır-İlyâs menkıbelerini dinledikten sonra bunun kendi Saint George'larından başka biri olmadığını ileri sürmeleri (meselâ bk. Busbecq, s. 76-78; Rycout, s. 139; Dernschwam, s. 203), bu iki şahsiyet arasında bazı bölgelerde (meselâ Suriye, Irak, Mısır ve Anadolu'da) bir özdeşleştirmenin meydana geldiğini göstermektedir. Bunun, adı geçen bölgelerin fethinden sonra buralara yerleşen müslüman halk ile gayri müslim ahali arasında kendiliğinden oluşan bir kültür alış veriş sonucunu gerçekleştirdiği söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Serrâc, *el-Lüma'*, s. 179, 224, 322; Süleymî, *Tabakât*, s. 31, 34; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 187; İbn Hazm, *el-Faşl*, II, 301; III, 55-60; IV, 32; V, 37, 129; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 78, 86, 256, 450, 475, 487; Hücvârî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 245, 257; Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 245, 257, 345; Attâr, *Tezkiretül-evliyâ* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1985, s. 143, 145, 168, 170, 209, 540-542; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXI, 142; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, I, 144; III, 180, 265, 272, 275, 368; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, II, 232; IV, 337-340; XXVII, 100-103; Kâşânî, *İştlâhâtü's-süfiyye*, s. 160; Alâüddeve-i Simnânî, *el-Urve li-ehli'l-halve*, Tahrân 1404, s. 36; Demîrî, *Hayâtü'l-hayevân*, Kahire 1305, I, 245, 247; Muhammed Pârsâ, *el-Kelimâtü'l-müte'allika bi'l-Hâdır ve İlyâs*, DTÇF Ktp., İsmail Saib, I. Kısım, nr. 852; Makrîzî, *el-Hitâ*, I, 152; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 428-447; a.mlf., *ez-Zehrû'n-nadîr fi nebe'i'l-Hâdır* (*Mecmû'atü'r-resâ'ilü'l-Müniriyye* içinde), Kahire 1343, I/2, s. 195-234; Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammedîyye*, İstanbul 1300, s. 76; Şarânî, *Mizânü'l-Hâdiriyye* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûdî), Kahire 1409/1989; Lâmiî, *Nefehât Tercümesi*, s. 29; Reşehât Tercümesi, s. 29-30; Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak: İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü* (s. nşr. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara), İstanbul 1990, s. 48, 198; a.mlf., *Keşfü'z-zunûn*, I, 862; II, 1125, 1327, 2001; O. G. Busbecq, *Türk Mektupları* (trc. Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul 1939, s. 76-78; Ali el-Kârî, *Makâle fi beyâni hâli'l-Hâdır*, DTÇF Ktp., İsmail Saib, I. Kısım, nr. 5389; Ahîzâde Efendi, *Kıssa-i Mûsâ ve Hızır*, DTÇF Ktp., İsmail Saib, II. Kısım, nr. 1224; Muhyiddin Çelebi, *Divan (Hızırnâme)*, İÜ Ktp., TY, nr. 9495; Niyâzi-i Mısırî, *Hilye-i Hızıriyye-i Kadime ve Hilye-i Hızıriyye-i Cedide*, Milli Ktp., Fahri Bilge, nr. 503/4-5; Nu'man b. Mustafa, *el-Adl fi hâli'l-Hâdır*, Köprülü Ktp., Mehmed Asım, nr. 148; Süleyman Nahîfî, *Risâle-i Mükâleme-i Hızır Aleyhisselâm*, DTÇF Ktp., İsmail Saib, I. Kısım, nr. 5198; Kışsatı Mûsâ ve'l-Hâdır, Süleymaniye Ktp., Şazeli, nr. 151/5; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1306, III, 498, 499, 502; Harîrîzâde, *Tibyân*, I, vr. 332^b, 336^b; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, III, 2; XV, 310-332; XVI, 2-8; XXXIII, 122, 145; Nebhânî, *Kerâmâtü'l-evliyâ*, II, 73; Ahmed Rifat, *Mir'âtü'l-makâsid*, İstanbul 1329, s. 281; Gümüshânevî, *Mecmû'atü'l-ahzâb*, İstanbul 1311, I, 475-

476; *İzâhu'l-meknûn*, I, 372, 560, 591; II, 255, 248, 359; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 32, 37, 74, 89; Rycout, s. 139; H. Dernschwam, *Tagebuch* (nşr. F. Babinger), Leipzig 1923, s. 203; Şeybî, *eş-Şıla*, I, 82, 138, 146; Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara 1985; a.mlf., "XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", *TTK Belleten*, LV/214 (1991), s. 661-674; Pertev Nâili Boratav, "Hızır (Türklerde)", *İA*, V/1, s. 462-471; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XII, 607.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

□ EDEBİYAT. Hızır efsanevî kişiliğiyle folklor, tasavvuf, halk inanç ve telakkilerinde geniş yer tutar. Bu durum en geniş çerçevesiyle klasik kültüre de yansımıştır. Tasavvuf ve tekke edebiyatında Ahmed Yesevî, Yûnus Emre ve Mevlânâ Celâled-dîn-i Rûmî'den başlayarak hemen bütün mutasavvıf şairler Hızır'ı mürşid-i kâmil olarak yorumlamışlardır. Ahmed Yesevî bir hikmetinde Hızır'la görüştüğünü, onun kendisine yardım edip elinden tuttuğunu, otuz bir yaşında iken kendisine mey (ilâhî aşk) içirdiğini ve vücudundan Azâzîl'i kovduğunu söyler. Yûnus Emre, Hızır'ın İlyâs ile birlikte âb-ı hayât içerek ölümsüzlüğe eriştiğini belirtir ve Hızır'ın sakalık yapacağından söz eder. Onun sunacağı şey ise âb-ı hayât yani ilâhî aşktır. Bu sâkilik motifine başka şairlerde de rastlanır. Mevlânâ, Şems-i Tebrîzî'yi "ikinci Hızır, zamanın Hızır'ı, görüş Hızır'ı, gerçek Hızır" gibi ifadelerle tanımlar. Sultan Velâde *İbtidânâme*'sinde babasını Hz. Mûsâ'ya, Şems-i Tebrîzî'yi de Hızır'a benzetir. Hatiboğlu *Bahrü'l-hakâik* adlı eserinde Hızır'ın ledûn ilminde mâhir ve üstat olduğunu, velilere keramet öğrettiğini, üçler, yediler ve kırkların onun ilmiyle velî olduğunu anlatır. Şah İsmâil Hatâî de, "Cebrâil Mûsâ'ya Hızır'a var dedi / Mürşid-i kâmile varmadan olmaz" diyerek ayır görüşü benimser. Niyâzi-i Mısır'ı bu hususu, "Ravza-i hadrâyı bilmez Hızır'a yoldaş olmayan" sözleriyle ifade etmiştir. Hızır'ın makamı olan "ravza-i hadrâ", şeriat ve hakikat ilminin birleştiği yer olan "mecmaü'l-bahreyn"dir. Niyâzi-i Mısır'ye göre hakikate ulaşmak isteyen kişi Hz. Mûsâ gibi Hızır'a gemisini deldirmeli, eski duvarı yıkılmaktan kurtarmalı ve çocuğu öldürmelidir.

Divan şiirinde, kavuşamadığı sevgiliyle Hızır'ın yüce kişiliği arasında ilgi kuran şairlerin onu genellikle zulmet ve âb-ı hayât münasebetiyle anarak istiare, telmih ve tevriyelere konu ettikleri görülür. Hızır'ın Şebçerâğ ile zulûmâta gidişi, İlyâs